

ZAŁOŻENIA, PROBLEMY I HIPOTEZY BADAWCZE

Władysław Adamski, Krzysztof Jasiewicz, Andrzej Rychard

1. Założenia i problemy badawcze

Tym, co przede wszystkim ogniskuje badawcze zainteresowania naszego zespołu, jest świadomość społeczeństwa polskiego w warunkach kryzysu i konfliktu. Śledząc kształt świadomości podlegającej nierzadko wręcz dramatycznym przemianom, staramy się nie tylko odtworzyć Źródła owych przemian - tkwiące zarówno w strukturalnych realiach współczesności, jak też w ich bezpośrednim zapleczu kulturowym - lecz równocześnie traktujemy świadomość jako siłę społeczną, w pewnych okolicznościach historycznych będącą w stanie "unieależnić" się od swego strukturalnego podłoża i wpływać skutecznie na kierunek przeobrażeń;

Pierwowzorem obecnego projektu są badania z 1980 i 1981 r. zrealizowane jako "Polacy 80" i "Polacy 81: Postrzeganie kryzysu i konfliktu" w IFiS PAN pod kierunkiem W. Adamskiego. Próby ówczesne zmierzały do rejestracji reakcji społecznych na kryzys i konflikt, prowadzonych niejako w fotograficznym ujęciu.

Jak wiadomo, zjawisko wielowymiarowego kryzysu i konfliktu społeczno-politycznego znajdowało się wówczas w swojej fazie otwartej, podlegającej burzliwym zmianom niemal z dnia na dzień. W tych warunkach pochwycenie zróżnicowań w nastrojach, postawach i sposobach wartościowania aktualnej sytuacji politycznej wydawało się ważniejsze i bardziej pilne niż tworzenie zaawansowanej i empirycznie weryfikowalnej koncepcji kryzysu i konfliktu w systemie gospodarki planowej. Nie znaczy to wszakże, iż działaliśmy

wówczas w zupełnej próżni teoretycznej. Oto zestaw założeń badawczych i metodologicznych dyrektyw, jakimi staraliśmy się kierować w pracach nad projektem badań "Polacy 84". Pisaliśmy wówczas:

"Zaawansowaną fazę kryzysu ekonomicznego i otwarty charakter konfliktów społeczno-politycznych - w większości zinstytucjonalizowanych i rozgrywających się na wielu poziomach równocześnie - przyjęć należy jako podłoże wyjątkowo sprzyjające krystalizacji stanów świadomości, które świadczyć będą o 'konfliktowości społeczeństwa'. 'Konfliktowość' owa ujawnia się zarówno w postaci poczucia zagrożenia dla jednostkowych lub grupowych potrzeb i interesów, jak też w postrzeganiu rozbieżności interesów własnych lub własnej grupy, czy warstwy społecznej z interesami innych grup czy warstw. Źródła tak pojmowanej 'konfliktowości' polskiego społeczeństwa w badanej fazie kryzysu poszukiwać chcemy jednak nie tylko i nie tyle w sferze ekonomicznej./rozbieżne oczekiwania wobec stosowanej przez państwo zasady 'podziału'¹, znajdujące wyraz w rewindykacjach płacowych lub dochodowych/, co przede wszystkim - w sferze politycznej, a zwłaszcza w upatrywaniu gwarancji przeciwko kryzysom w zmianie sposobów sprawowania władzy i reformach systemowych.

Rozpoznanie ognisk konfliktowości, jak również identyfikacje jej głównych nosicieli prowadzić zatem chcieliśmy nie tylko wewnątrz struktury społecznej, w poszczególnych jej klasowo-warstwowych segmentach czy kategoriach społeczno-zawodowych, ale także w strukturach instytucji polityczno-gospodarczych, jak również w relacjach wzajemnych obydwu układów strukturalnych, tj. społeczeń-

---

¹ W. Wesołowski: Klasy, warstwy i władza. Warszawa 1980 PWN, s. 210.

stwa i władzy lub rządzących i rządzonych. W rozdarciu i podziałach społeczeństwa wedle dychotomii: 'my' i 'oni', tak przejrzyście zarysowanym w sondażu z 1980 r., skłonni byliśmy nadal upatrywać główną scenę konfliktu społeczno-politycznego. W jej cieniu pozostawać winny, nie dochodząc do pełni swych możliwości, konflikty rozgrywające się wewnątrz struktury społecznej, takie jak napięcia i antagonizmy pomiędzy ludnością wsi i miast czy pomiędzy młodym a starszym pokoleniem, co jak można podejrzewać dotyczy szczególnie środowisk robotników i specjalistów zatrudnionych w nowoczesnych gałęziach przemysłu:

Hipotezy o nadrzędności konfliktogennych relacji, jakie w badanej fazie kryzysu zachodzą pomiędzy społeczeństwem oraz jego społeczno-gospodarczymi i politycznymi strukturami, nie potrafimy, niestety, zweryfikować wprost na podstawie zebranego materiału empirycznego. Zakłada ona bowiem, iż w sytuacji zinstytucjonalizowania konfliktu globalnego, dopuszczającej jawność artykulacji różnorodnych interesów grupowych, konfliktowość wzajemna interesów ekonomicznych poszczególnych klas i warstw ustępuje wyraźnie miejsca konfliktowości interesów społeczeństwa wobec władzy, ten zaś typ konfliktowości globalnej najskuteczniej ujawnia się poprzez żądania o charakterze polityczno-systemowym. Jednym z możliwych sposobów interpretacji owego mechanizmu przekształcania się rozszczeń ekonomicznych w polityczne jest teza, według której u podstaw zarówno pojawiania się kryzysu i wybuchu otwartych konfliktów, jak też silnych tendencji do upolitycznienia i utrwalenia się konfliktu w wymiarze ogólnonarodowym, legły wyjątkowo silne rozbieżności pomiędzy poziomem potrzeb i aspiracji społecznych a nieefektywnością systemu ekonomicznego i politycznego w ich zas-

pokajaniu².

W jaki sposób jednak zawiedzione oczekiwania jednostek i grup społecznych z podstawowych środowisk pracowniczych mogły doprowadzić do konfliktu politycznego w wymiarze ogólnonarodowym? I na to pytanie nie potrafimy udzielić empirycznie ugruntowanej odpowiedzi. Przyjmujemy jednak, iż zarówno w fazie dojrzewania kryzysu ekonomicznego, jak również w fazie zinstytucjonalizowania się konfliktu, masowość rozczarowań, jakie niosły ze sobą kolejne załamania się programów poprawy warunków bytu, nie spowodowała w efekcie ani 'wystudzenia', ani wydatnego obniżenia rozbudzonych potrzeb i aspiracji ekonomicznych i społeczno-zawodowych, lecz znajdowała ona ujście w procesie autonomizacji wysokich standardów oczekiwań wobec systemu. Wydaje się, iż sytuacja napięcia, w której coraz bardziej zrywały się związki przyczynowe pomiędzy pracą i aktywnością ludzką a zaspokojeniem potrzeb, znajdowała ujście zarówno w poczuciu bezsilności i ubezwłasnowolnienia, jak też w determinacji w żądaniach i protestach społecznych. Natomiast fakt, iż niewygasające roszczenia wykazały skłonność do trwałego współistnienia z coraz bardziej widocznymi blokadami w ich realizacji, mógł mieć dwojakie następstwa. Z jednej strony niewątpliwie sprzyjał przekształceniu się zablokowanych jednostkowych potrzeb i aspiracji w uświadomioną przez podstawowe kategorie społeczno-zawodowe odrębność ich interesów grupowych, a z drugiej - tworzył grunt niezwykle podatny do tego, aby artykulacja uświadomionych interesów dokonywała się w języku żądań politycznych, kie-

---

² Hipoteza ta mieści się w ogólnych założeniach teorii deprywacji, traktowanej jako podłoże wszelkich konfliktów społecznych. Por.: J.A. Coser: *Continuities and Change in the Study of Social Conflict*. New York 1967 The Free Press, s. 65-67.

rowanych nie tylko pod adresem doraźnej polityki władz państwowych, ale również dotyczących systemowych gwarancji przeciw recydywie kryzysów³.

Sformułowanie powyższych założeń badawczych jeszcze w roku 1981 nie uchroniło nas jednak od tego, iż w całości ówczesnego badania nie byliśmy w stanie odpowiednio rozwinąć takich narzędzi badawczych, które by pozwoliły na odtworzenie głębszych i bardziej trwałych predyspozycji świadomościowych. Stąd niektóre z naszych ówczesnych ustaleń znaleźć mogły jedynie hipotetyczne wyjaśnienie. Dotyczy to zwłaszcza tych rezultatów, które stoją w sprzeczności z wynikami badań wcześniejszych, prowadzonych w sytuacji poprzedzającej kryzys. Dalsze ograniczenia badań "Polacy 80" i "Polacy 81" wynikały ze szczególnego uwzględnienia w pytaniach kwestionariusza ówczesnej sytuacji:

Możliwości przewyciężenia owych ograniczeń poszukujemy w projekcie badań "Polacy 84". Założenia i wyniki tych badań traktujemy komplementarnie w stosunku do badań wcześniej przez nas prowadzonych: uchwycone w latach 1980 i 1981 opinie i postawy społeczne pragniemy nie tylko osadzić w szerszym i głębszym kontekście postaw, wartości i dążeń społeczeństwa polskiego, chcemy również wyróżnić w nich tendencje trwale obecne od przejściowych i szybko przemijających.

Obecna koncepcja badawcza stanu świadomości społecznej w sytuacji konfliktu globalnego powstała więc z rozwinięcia założeń i hipotez sprawdzonych we wcześniejszych badaniach zespołu. Jej podstawę stanowi diagnoza kryzysu i konfliktu postawiona

---

³ W. Adamski: Wstęp do: Polacy 81. Postrzeganie kryzysu i konfliktu. Warszawa 1982 IFiS PAN, s. 8-10;

przez Władysława Adamskiego w 1983 r.⁴ W tym miejscu przypomnijmy jedynie główny zarys tej diagnozy:

- Kryzys i konflikt w Polsce ma charakter globalny, ogarniając wszystkie sfery rzeczywistości społecznej.

- Główną osią konfliktu jest - postrzegane powszechnie - zdyktomizowanie społeczeństwa na związaną ze strukturami władzy mniejszość i większość znajdującą się w stanie względnej /a często bezwzględnej/ deprywacji rodzącej skłonność do kontestacji i kwestionowania legitymizacji systemu; w zależności od fazy sytuacji konfliktowej nadrzędna rola przypadać będzie deprywacji ekonomicznej /dostęp do dóbr/ lub politycznej /wpływ na władzę/:

- Kluczową sprawą na drodze do rozwiązania konfliktu i przełamania kryzysu pozostaje wybór właściwej strategii wzajemnego dostosowania poziomu potrzeb i aspiracji społecznych oraz politycznych i ekonomicznych mechanizmów ich zaspokajania.

W wyniku dyskusji, jakie prowadziliśmy w naszym zespole od jesieni 1983 r. do wiosny 1984 r., owe założenia uległy wzbogaceniu i rozwinięciu⁵. Doszliśmy m.in. do wniosku o potrzebie wyodrębnienia, oprócz ekonomicznego i politycznego, również ideologicznego, a więc odnoszącego się do ustrojowych zasad systemu wymiaru deprywacji - legitymizacji. W interpretacji i analizach danych empirycznych, zarówno tych z lat 1980 i 1981, jak zwłaszcza tych z roku 1984, a więc z tego okresu konfliktu, który wyróżniał się stłumieniem lub drastyczną redukcją możliwości otwar-

---

⁴ W. Adamski: Potrzeby, aspiracje i interesy a polski kryzys i konflikt. 1983. IFiS PAN /maszynopis/.

⁵ W rozwinięciu i doskonaleniu prezentowanej koncepcji badawczej uczestniczyli wszyscy członkowie zespołu, szczególnie zaś wkład wnieśli przedstawiając na piśmie własne propozycje K. Jasiewicz, A. Rychard /autorzy syntetycznego tekstu "Polacy 83 - drogi wyjścia z kryzysu"/ oraz I. Białecki, L. Kolarska, A. Titkow, którzy opracowali bardziej wycinkowe i specjalistyczne zagadnienia.

tej artykulacji interesów różnych grup społecznych, przyjęliśmy założenie, iż wprowadzenie stanu wojennego nie rozstrzygnęło podstawowego konfliktu politycznego i społecznego, lecz spowodowało jedynie jego "zamrożenie". Konflikt nie przestał istnieć, lecz trwał nadal, przejawiając się bądź w sposób bezpośredni, bądź też /częśćiej/ pozostając w utajeniu. Celem nadrzędnym prezentowanych badań uczyniliśmy zatem weryfikację przedstawionej diagnozy kryzysu i konfliktu oraz poszukiwanie na tej podstawie przesłanek do takich systemowo-politycznych decyzji, które zmierzałyby do rozwiązania tak definiowanego konfliktu.

Przystępując do odpowiadającej tym założeniom konstrukcji narzędzi badawczych, mieliśmy na uwadze cztery główne cele:

Po pierwsze, pragnęliśmy ustalić aktualność naszej diagnozy konfliktu i kryzysu. Jak stwierdziliśmy powyżej, uważamy, że jest ona mocno ugruntowana, niemniej nie należy rezygnować z możliwości ponownego jej przetestowania.

Po drugie, biorąc pod uwagę ustalenia psychologii społecznej, które powiadają, iż opinie wygłaszane pod wpływem wielkich emocji /a tak mogło być w 1981 r./bywają często bardzo nietrwałe, dążyliśmy do stwierdzenia, na ile rezultaty badania przeprowadzonego w 1981 r. były wynikiem zmiennych nastrojów, na ile zaś traktować je można jako efekt autentycznych i trwałych predyspozycji, ukształtowanych w atmosferze względnej liberalizacji systemu. Mimo oczywistych trudności metodologicznych, jakie wiążą się z faktem, że powtórzenie badań nastąpiło w zasadniczo odmiennym klimacie społeczno-politycznym, dążyliśmy do tego, aby poglądy, postawy i wartości polityczne społeczeństwa polskiego osadzić w możliwie pogłębionym kontekście sytuacji psychologicznej. Odtworzenie psy-

chologicznego kontekstu badanych postaci świadomości może prowadzić do zbadania psychologicznych i społecznych uwarunkowań określonych zmienności bądź trwałości /tj. opinii/, to zaś może stanowić podstawę do przewidywania kierunków i zakresu zmian opinii w konkretnych sprawach. Szczególne nadzieje łączyliśmy w tym kontekście z podjętą w naszych badaniach próbą adaptacji do polskich warunków koncepcji autorytaryzmu jako zmiennej wyjaśniającej potencjały konfliktu.

Po trzecie, nie zamierzaliśmy rezygnować z wprowadzenia do ankiety pewnych nowych zagadnień politycznych /ich zakres jest jednak znacznie ograniczony w porównaniu z poprzednimi badaniami/. Przykładem tego rodzaju nowych tematów jest podjęcie próby zbadania opinii o wprowadzeniu stanu wojennego, ocena inicjatywy powstawania i dotychczasowej działalności FRON, a także sprawy związane z wyborami do rad narodowych.

Po czwarte wreszcie, i chyba najważniejsze, zamierzaliśmy podjąć w badaniu próbę oceny społecznych szans realizacji różnych strategii wychodzenia z kryzysu. Jak wspomnieliśmy powyżej, podstawowe znaczenie ma tu wzajemne dostosowanie poziomu i kształtu potrzeb i aspiracji społecznych oraz ekonomicznych, politycznych i społecznych mechanizmów ich zaspokojenia. W przywracaniu równowagi między oczekiwaniami społeczeństwa a szansami ich realizacji możliwe do zastosowania wydają się dwie strategie:

- redukcja potrzeb społecznych,
- zwiększenie efektywności systemu politycznego i ekonomicznego.

W wypowiedziach publicystycznych lansuje się niekiedy pierwszą z tych strategii. Autorzy projektu badawczego nie kryją swej sympatii dla strategii drugiej. Wybór pozostaje domeną polityków

- w badaniu pragniemy jednak spróbować określić, jakiego rodzaju mechanizmy społeczne mogą być pomocne /lub odwrotnie - stać na przeszkodzie/ realizacji każdej z tych strategii. Podstawowe znaczenie będzie mieć tu poparcie lub dezaprobatą poszczególnych grup społecznych oraz warunki, w jakich to poparcie /dezaprobatą/ mogą zostać uchylone /zawieszone/. Innymi słowy, chodzi tu o identyfikację grup interesu stojących za każdą z wymienionych strategii lub powstających w trakcie ich realizacji.

2. Zasadnicze hipotezy

Przyjmujemy więc jako główne hipotezy: hipotezę o braku równowagi między potrzebami, interesami i aspiracjami społeczeństwa a stanem i działaniami systemu ekonomiczno-politycznego /rozpatrywanych w wymiarach systemowej efektywności oraz sposobu jej postrzegania w podstawowych warstwach społecznych/ jako o mechanizmie konfliktotwórczym oraz hipotezę o trwaniu konfliktu /być może w innej postaci/ w okresie po roku 1981. Wynika z nich kolejna podstawowa hipoteza, wedle której konflikt lokuje się głównie w przestrzeni politycznej, a jego zasadniczymi stronami są grupy związane z ośrodkami decyzyjnymi i zbiorowości wpływu tego pozbawione.

Poniżej prezentujemy szereg bardziej konkretnych hipotez - pytań badawczych, wokół których ogniskują się zainteresowania autorów projektu badań. Zestaw tych hipotez można poddać pewnemu uporządkowaniu. Ze względu na sferę rzeczywistości, której dotyczy, wyróżnimy hipotezy - pytania badawcze na temat opinii i postaw wobec systemu politycznego, gospodarczego /i relacji między nimi/ oraz hipotezy o systemie "społecznym": Ta ostatnia grupa

dotyczy pytań badawczych o główne procesy strukturotwórcze, jakie można zaobserwować we współczesnej Polsce i zidentyfikować za pomocą narzędzi kwestionariuszowych. Zależało nam szczególnie na kontynuacji tych dociekań prowadzonych w badaniach "Polacy 1981", w których wskazywaliśmy na ważność "dystansu" wobec systemu władzy jako cechy położenia społecznego wyznaczającej interesy polityczne.

Ze względu na poziom analizy hipotezy nasze dotyczą jednostek /na tle rodziny i gospodarstwa/, grup społecznych i zjawisk występujących w wymiarze systemowo-instytucjonalnym. Dla celów ilustracyjnych przedstawiamy tę próbę uporządkowania w poniższym schemacie:

Zasady konstrukcji głównych hipotez

Poziom analizy	Sfery rzeczywistości, których dotyczą hipotezy		
	gospodarka	polityka	społeczeństwo
Jednostki	np. hipotezy o determinantach aspiracji ekonomicznych	np. hipotezy o poziomie autorytaryzmu społecznego	
Grupy społeczne	np. hipotezy o gospodarczych inicjatywach społecznych, konflikcie miast-wieś	np. hipotezy o inicjatywach samoorganizacji w sferze politycznej	np. hipotezy o roli dystansu wobec władzy w wyznaczaniu interesów grupowych
System	np. hipotezy nt. "egalitarnych" vs. "efektywnościowych" oczekiwaniach wobec państwa, gospodarki	np. hipotezy nt. postaw wobec instytucji sprawowania władzy, požądanego modelu władzy	np. hipotezy o procesach strukturotwórczych na poziomie makrospołecznym

Schemat zawiera tylko przykłady hipotez. Nie wszystkie pola będą wypełnione w jednakowym stopniu, z kolei część hipotez lokuje się jakby "na przecięciu" poszczególnych pól, np. hipotezy o relacjach między polityką a gospodarką. Powyższe zastrzeżenia wskazują, iż proponowany schemat ma głównie charakter ilustracyjny, wyznacza on ogólne ramy, obszar badawczy, którego dotyczyć mogą poszczególne hipotezy.

2.1. Hipotezy - pytania badawcze na temat relacji między systemem politycznym i gospodarczym

Zasadnicza teza projektu - brak równowagi między potrzebami, interesami i aspiracjami społecznymi a działaniami i efektywnością systemów oraz instytucji w odniesieniu do systemu politycznego i ekonomicznego - może być rozwinięta jak następuje:

1. Ukształtowany w procesie przekształceń strukturalnych, w tym szczególnie w latach 1980-1981, stan świadomości i kultury politycznej społeczeństwa w ogóle, a zwłaszcza wykwalifikowanej klasy robotniczej i inteligencji /specjalistów z wyższym wykształceniem/, charakteryzuje się osłabieniem konformizmu i bezrefleksyjnego podporządkowania wobec władzy, a wzmocnieniem dążenia do podmiotowości politycznej i partnerstwa w relacjach z władzą. W konfrontacji z sytuacją po 1981 r., odznaczającą się ponownym usztywnieniem systemu i niedostatkami politycznej artykulacji i partycypacji w organizacjach legalnych, podmiotowość ujawnia się w obniżeniu poziomu społecznej akceptacji dla systemu i skłonnościami do zachowań kontestacyjnych. Niedostatek legitymizacji politycznej jest bezpośrednio związany z nieistnieniem demokratycznych mechanizmów zaspokajających aspiracje polityczne. Z kolei brak akceptacji systemu /niski poziom zalegitymizowania/ w sferze eko-

onomicznej spowodowany jest jego niską efektywnością, trudnością dostrzeżenia związku między własnym wkładem pracy a otrzymywanymi nagrodami.

2. Efekty tego stanu rzeczy w sferze świadomości ekonomicznej mogą być dwójakiego rodzaju. Z jednej strony mogą powstawać dążenia do radykalnego egalitaryzmu bądź roszczeniowości jako mechanizmów zaspokojenia grupowych interesów ekonomicznych niezależnie od wkładu pracy i własnej aktywności /bo dostrzega się nieskuteczność tych mechanizmów/. Z drugiej strony może silniej niż przedtem ujawniać się będą nastroje proreformatorskie, promujące rozwiązania "efektywnościowe" w gospodarce jako lepszy mechanizm zaspokojenia interesów ekonomicznych. Cele projektu jest rozpoznanie popularności każdej z tych opcji oraz identyfikacja sił społecznych stojących za każdą z nich.

3. W sferze politycznej postawy egalitarne i roszczeniowe mogą współwystępować z postawami autorytarnymi, biernością politycznej lub bezrefleksyjnego poparcia politycznego. Byłoby ono udzielane "w zamian" za zaspokojenie interesów ekonomicznych niezależnie od aktywności jednostek. Możliwy jest i inny typ świadomości - gdy oczekiwaniom reform pluralizujących i demokratyzujących system polityczny towarzyszy przyzwolenie, akceptacja różnicująco-efektywnościowych mechanizmów podziału. Celem badań było zbadanie popularności tych typów poglądów, mogących mieć duże znaczenie dla szans reform.

Tak więc autorzy badań widzą - jako jeden z warunków przywracania równowagi między potrzebami i interesami a działaniami systemu - reformy polityczne i gospodarcze. Te założenia leżą u podstaw przedstawionych hipotez.

Poznając kierunki oczekiwanych reform, poznajemy więc poś-

rednio warunki akceptacji, legitymizacji, przyzwolenia na funkcjonowanie systemu. Problematyka ta zawarta jest w następujących hipotezach - pytaniach badawczych:

4. Czy /a jeśli tak, to jakie/ zachodzą związki między proponowanymi kierunkami reform w sferze politycznej i ekonomicznej? Możliwe tu są dwa typy konkurencyjnych hipotez, które chcielibyśmy sprawdzić:

4.1. Istnieje stan "koniecznego uwarunkowania" jednego typu reform przez drugi, tzn. bądź reformy polityczne postrzegane są jako konieczny warunek sukcesu reform ekonomicznych, bądź też /lub w innych grupach/ powodzenie reform gospodarczych jest postrzegane jako konieczny warunek możliwości przeprowadzenia zmian politycznych:

Wydaje się, że rozpoznanie popularności obu tych opcji daje nam szansę przewidywania stopnia poparcia /bądź odrzucenia/ polityki władzy, która zdaje się zmierzać w kierunku drugiej możliwości /tzn: najpierw powodzenie w ekonomice/:

4.2. Istnieje możliwość "substytucji" reform jednego rodzaju przez reformy drugiego rodzaju /tzn., iż grupy o silnych aspiracjach ekonomicznych akceptują możliwość systemu sprawnego ekonomicznie, lecz niedemokratycznego, a grupy o silnych aspiracjach politycznych skłonne są akceptować system zdeokratyzowany, choć nieefektywny ekonomicznie/:

5. Różne grupy społeczne mają różne "standardy przyzwolenia" na istniejący system polityczny. Czy warunki te /warunki akceptacji systemu/ są formułowane w kategoriach politycznej legitymizacji, czy sprawności, czy w kategoriach geopolitycznych, czy poprzez możliwości realizacji własnych interesów? Jest to innymi słowy pytanie o deklarowane przyczyny podporządkowania się władzy.

6. Obraz pożądanego systemu politycznego tworzony jest głównie przez negację postrzeganego kształtu systemu istniejącego. Efektem tego stanu rzeczy jest brak spójnej wizji systemu przyszłego /skoro jest ona odbiciem niespójnej rzeczywistości/ w świadomości społecznej. Można stawiać więc hipotezę o niedostatkach "instytucjonalnej wyobraźni" w sferze polityki jako skutku istniejącego monopolu organizacyjnego w polityce;

2.2. Hipotezy - pytania badawcze o postawach wobec polityki i gospodarki

O ile poprzedni blok zawierał pytania badawcze sformułowane głównie w odniesieniu do "systemów" jako jednostek analizy, o tyle teraz chcemy zająć się bardziej poziomem jednostkowym /i grupowym/;

Uważamy, że szereg hipotez na temat postaw znajduje swe uzasadnienie w hipotezach dotyczących całych systemów. I tak, konsekwencją braku akceptacji systemu w sferze politycznej i ekonomicznej /teza 1/ mogą być postawy egalitarno-rozszczeniowe i autorytarne, o których częściowo wspominaliśmy w tezie 2, a teraz poświęcamy im więcej miejsca;

7. Skoro występuje brak niezależnych ośrodków opiniotwórczych i postrzegane jest zerwanie związku między "wkładami" a "nagrodami", to wówczas interesy i oczekiwania artykułują się jako skierowane wobec władzy rozszczenia. Brak możliwości artykulacji i agregacji interesów powoduje, iż rozszczenia te nie muszą być uświadamiane jako wspólne i nie stają się podstawą jakichś grupowych ideologii. Skupiają się one przy tym raczej na sferze podziału niż na sferze produkcji. Skoro kryterium zasług /"wkładów"/ nie rządzi podziałem, dobrą postawą staje się etyka ostrego egalitaryzmu. Zastępuje ona do pewnego stopnia brak trwalszych

układów grupowych i brak zinstytucjonalizowanych sposobów rozwiązywania konfliktów między interesami grupowymi w układzie poziomym /między konkurującymi z sobą grupami/ bez pośrednictwa władzy. Zarysowane wyżej warunki określają model relacji obywatel - władza: wzór obywatela i władzy zwierzchniej, która upośrednia także konflikty "pozorne":

8. Żądania demokratyczne i pluralistyczne społeczeństwa polskiego współwystępują z postawami autorytarnymi. Współwystępowanie to jest wynikiem dwu tendencji:

- zagrożenie /frustracja/ związane z kryzysem wzmacnia postawy autorytarne. Są one też wzmacniane przez brak poczucia kontroli nad sytuacją polityczną i ekonomiczną;

- niedemokratyczne realia systemu politycznego w warunkach panowania ideologii ludowładztwa wywołują żądania demokratyczne, gdyż są one postrzegane bądź jako odstępstwo od ideału, bądź jako zagrożenie własnych interesów przez grupy najbardziej politycznie rozbudzone. Nie uważamy jednak, iż negacja istniejącego porządku jest jedyną przyczyną żądań demokratycznych, sądzimy wszakże, że odgrywa ona rolę wzmacniającą popularność tych żądań.

Te współwystępowania demokracji i autorytaryzmu mogą przybierać następującą postać:

8.1. Postulaty demokratyzacji w sferze makropolitycznej idą w parze /lub szlabiej: nie wykluczają/ z autorytaryzmem w sferze życia codziennego /pisał na ten temat S. Nowak w swym artykule: System wartości społeczeństwa polskiego. "Studia Socjologiczne" 1979/4/.

9. W społeczeństwie ukształtowanym w systemie monocentrycznym często występują jednostki o sennątrznym poczuciu kontroli, tj. osoby, które sądzą, że to, co im się zdarza w pewnych sytuacjach, jest niezależne od nich, od tego, co one robią w tych sytuacjach. Można przypuszczać, że jednostki o silniejszym poczu-

ciu kontroli zewnętrznej mogą być stosunkowo bierne przy próbach zmian stosunków politycznych, w których egzystują:

9.1. We współczesnym społeczeństwie polskim mamy do czynienia ze słabym zróżnicowaniem społecznym tej cechy zbiorowości, która nosi miano poczucia "lokalizacji ośrodka kontroli":

Hipoteza ta może być weryfikowana za pomocą skali Rottera /stosowanej w badaniach pod kierunkiem S. Nowaka nad poglądami politycznymi i społecznymi studentów Warszawy, 1958 r./.

2.3. Hipotezy - pytania badawcze o procesach strukturotwórczych w społeczeństwie

Prezentowane tu hipotezy są kontynuacją dociekań i rezultatów uzyskanych w badaniu "Polacy 81", jak też wynikają z konieczności dostosowania pytań badawczych do zmienionej sytuacji społeczno-politycznej w porównaniu do stanu z późnej jesieni 1981 r., kiedy to przeprowadzone było poprzednie badanie. Dlatego też hipotezy te są niekiedy konkurencyjne wobec siebie - było tak wówczas, gdy nie byliśmy pewni, czy działały jeszcze procesy strukturotwórcze zaobserwowane w roku 1981, czy też pojawiły się nowe:

10. Pozycja w strukturze instytucji /stanowisko, przynależność partyjna, była przynależność związkowa/ jest silnie związana z interesami politycznymi. W efekcie można za pomocą tych zmiennych "organizacyjnych" wyodrębnić grupy społeczne związane z istniejącym porządkiem politycznym i popierające go, a równocześnie będące w opozycji do większości społeczeństwa, które z tych czy innych powodów ów porządek kwestionuje.

Hipoteza ta byłaby kontynuacją rezultatów analiz badań "Polacy 81", gdzie zaobserwowaliśmy taką tendencję. Równie uprawniona jest jednak hipoteza konkurencyjna, orzekająca, iż:

11. W sytuacji wzmocnienia autokratycznych metod kierowania i zaniku funkcji artykulacji różnorodnych politycznych interesów przez struktury formalnych instytucji, pozycja w tych instytucjach nie jest związana z deklarowanymi politycznymi interesami. Innymi słowy, instytucje w obecnej sytuacji nie pełnią już funkcji kanału artykulacji i agregacji interesów i konfliktów:

Z powyższą hipotezą związana jest następująca, wskazująca na istotne modyfikacje /ograniczenia/ w procesach strukturotwórczych:

12. Podobne potrzeby i interesy nie prowadzą do tworzenia się grup interesów, tzn. nie występuje świadomość wspólnych celów łącząca ludzi w grupę; Interesy i potrzeby nie są artykułowane jako wspólne dla pewnych grup; W świadomości nie występują tak-że "strategie" uświadamiane lub nie uświadamiane /nie uświadamiane, tzn. istniejące w postaci wzorów ról lub norm w danej grupie/, odnoszące się do realizacji owych wspólnych interesów. Brak jest płaszczyzn integracji:

12.1. Dążenie do podmiotowości w sferze politycznej i ekonomicznej nie występuje z jednakowym natężeniem i w tych samych grupach, co poczucie deprywacji. Sfera dążeń do podmiotowości oderwana jest od interesów i do pewnego stopnia rządzi się własną logiką. Regułami tej logiki jest kojarzenie i wzmacnianie dążeń do podmiotowości przez wartości patriotyczne oraz tworzenie zasad i norm przez negację faktycznie obowiązujących reguł sprawowania władzy. Możliwa jest jednak i konkurencyjna wersja tej hipotezy. Być może nie tyle jest tak, że to sfera dążeń do podmiotowości "oderwana" jest od interesów, ile raczej to wartości bywają czasami sposobem wyrażania interesów. Choć nie jest to spór wyłącznie semantyczny, trudno o jego rozstrzygnięcie wynikami badań sondażowych, odniesienie się do jego istoty wydaje się natomiast możliwe na etapie

interpretacji wyników:

Tak więc dwie ostatnie hipotezy /12 i 12.1/ wskazują na istotne zahamowanie procesów strukturotwórczych. Hipotezy te, z racji trudności poddania rygorystycznej operacjonalizacji i weryfikacji, traktujemy głównie jako wyjaśniające:

13. Czy utrzymuje się zaobserwowana w badaniu "Polacy 81" odmiennność czynników determinujących interesy polityczne i ekonomiczne?

W poprzednich badaniach stwierdziliśmy, iż interesy polityczne /badane przez deklaracje nt. pożądanych sposobów sprawowania władzy/ determinowane były głównie przez wspomniane wyżej /teza 10/ czynniki instytucjonalne. Z kolei interesy ekonomiczne i poglądy na zasady społecznej sprawiedliwości wiązały się głównie z tradycyjnymi cechami społeczno-demograficznymi /wykształcenie, kategorie społeczno-zawodowe, miejsce zamieszkania/:

Tę interesującą rozbieżność wyjaśnialiśmy atmosferą liberalizacji, kiedy to pewne hasła ekonomiczne /np. dążenie do egalitaryzmu/ traciły swój polityczny podtekst, bo żądania polityczne zaczęły być wyrażane wprost, nie musiały już być przemycane w języku postulatów ekonomicznych. Powstaje pytanie, czy w sytuacji odrotu od "liberalizacji" znów nie nałożą się na siebie linie podziału politycznego i ekonomicznego. To znaczy, iż np. struktury rozmaitych instytucji staną się miejscem artykulacji interesów ekonomicznych, co będzie w pewnym stopniu substytuować niemożność artykulacji żądań politycznych. Prowadzić to może do sytuacji opisanej w następnej hipotezie.

13.1. Ponowna integracja czynników determinujących interesy polityczne i ekonomiczne doprowadzić może do kumulacji konfliktu politycznego i ekonomicznego w strukturze rozmaitych instytucji

/pewnym sposobem weryfikacji tej hipotezy byłoby zbadanie, czy pozycja w organizacji zaczęła determinować interesy ekonomiczne/;

Zaprezentowane tu hipotezy lokują się na różnym poziomie ogólności. Niewątpliwie też nie wszystkie z nich będą mogły być poddane weryfikacji za pomocą narzędzi dostępnych w badaniu sondażowym. Sądzymy jednak, że zasadnicza część przedstawionych powyżej pytań badawczych będzie mogła zostać rozstrzygnięta w wyniku projektowanego badania;

Różnorodność zainteresowań członków zespołu autorskiego była z pewnością czynnikiem dezintegrującym spójność projektu i badania, tak jak wspólne doświadczenia z badań poprzednich /"Polacy 80" i "Polacy 81"/ sprzyjały pewnej integracji badania. Prezentując hipotezy, staraliśmy się czynić to w pewnym porządku, związanym ze wstępnym schematem. Na koniec chcemy jeszcze raz do niego powrócić. Powstaje bowiem problem szukania teoretycznych odniesień do prezentowanych tu pytań badawczych. Wydaje się, że odniesień takich można szukać w różnych koncepcjach teoretycznych, w zależności od poziomu analizy, którego dotyczą dane hipotezy. I tak, w przypadku hipotez na poziomie całych systemów odwoływać się chcemy do koncepcji legitymizacji i kryzysu legitymizacji zarówno w sferze politycznej, jak i ekonomicznej. Z kolei przy hipotezach dotyczących poziomu grupowego narzeka się perspektywa grupowych interesów, wykorzystywana już w uprzednim sondażu. Natomiast w przypadku hipotez na poziomie jednostkowym nawiązywać będziemy do koncepcji autorytaryzmu, poczucia lokalizacji kontroli, czy też do teorii relatywnej deprywacji.

Polacy '84 : dynamika konfliktu i konsensusu : raport z badań. Cz. 1, Społeczne wymiary kryzysu i konfliktu. Red.: W.Adamski, K.Jasiewicz, A.Rychard. Warszawa 1986